

Əlyazması hüququnda

RİYAZİ MİRFİRİDUN SEYİDRUSTAM oğlu

NİZAMİ GƏNCƏVİ MÜASİR İRAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA

5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı
5718.01 – Dünya ədəbiyyatı (İran ədəbiyyatı)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq
üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

BAKİ – 2017

Dissertasiya Bakı Dövlət Universitetinin Dünya ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Cəlil Qərib oğlu Nağıyev

Rəsmi opponentlər: filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Sənan Məmmədəli oğlu İbrahimov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Nəzakət Fətəli qızı Məmmədova

Aparıcı təşkilat: **Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universitetinin Azərbaycan və dünya
ədəbiyyatı kafedrası**

Müdafiə _____ 2017-ci il saat _____ Bakı Dövlət Universiteti nəzdində elmlər doktoru və fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.081 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1148, Bakı, Z.Xəlilov küç. 23, Bakı Dövlət Universiteti, əsas bina, II mərtəbə, Videokonfrans zalı.

Dissertasiya ilə Bakı Dövlət Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat _____ 2017-ci ildə
göndərilmişdir.

D.02.081 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor: **Tofiq Hüseyn oğlu Hüseynov**

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı: İran ədəbiyyatşünaslığında da bu dahi Azərbaycan şairinin ədəbi irsinə böyük maraq göstərmişlər. Xüsusilə Nizami Gəncəvinin bütün əsərlərini fars dilində yazıb-yaratması İran alimlərini bu işə daha çox həvəsləndirmişdir. Hətta bəzi İran alimləri Nizami Gəncəvinin azərbaycanlı deyil, fars şairi olduğunu iddia etmişlər.

Müasir mərhələdə müstəqillik və qloballaşma dövründə azərbaycanlıların dünyagörüşündə və mənəvi tərbiyəsində keçmişin milli-mənəvi dəyərlərinin, eləcə də Şərq və Qərb dəyərlərinin sintezi olan Nizami ənənələrinin xüsusi əhəmiyyəti vardır. Bu mənada XII əsr Azərbaycanının ədəbi-nəzəri, ictimai-siyasi və mədəni həyatında ən möhtəşəm bir dövr hesab olunur.

Bu dahi yazıçının “Xəmsə”sini araşdırarkən belə qənaətə gələ bilərik ki, Nizami Gəncəvi öz yaradıcılığı ilə İran-Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin, ədəbi-nəzəri və fəlsəfi ideya mübadiləsinin əsasını qoymuşdur. O cümlədən, Nizami Gəncəvi İran ədəbiyyatının həm islamdan əvvəlki, həm də islamdan sonrakı tarixinə geniş ekskursiya etmişdir. Bununla da Azərbaycan filosofu Sührəverdinin fəlsəfədə gördüyü işi Nizami Gəncəvi çox-çox ondan əvvəl ədəbiyyatda görmüşdür. Bunu onun “Xosrov və Şirin” əsərinin müqəddiməsində dediyi “Mən bu dastanı bir qədər islamlaşdırmışam” sözləri də bir daha təsdiq edir.

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı XII əsr Azərbaycanının yaradıcı ziyalılarının dünya mədəniyyəti, xüsusilə, fars ədəbi ideyaları ilə sıx təmasda olmasına imkan yaratdı. Bu dövrdə fars ədəbiyyatının təsiri altında Azərbaycan ədəbiyyatının məzmununda və formasında da yeniliklər yarandı. Bu baxımdan Nizami Gəncəvinin şəxsiyyətinin, onun ədəbi – bədii irsinin müasir İran ədiblərinin ədəbi-tənqidi fikirləri kontekstində öyrənilməsi çox mühüm elmi aktualıq kəsb edir.

Mövzunun işlənməsi: Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığı daim dünya ədəbiyyatşünaslarının diqqət mərkəzində olmuşdur. Xüsusilə Azərbaycanda bu dahi yazıçının ədəbi irsinin öyrənilməsi və tanıtılması sahəsində keyli iş görülmüşdür. Onun əsərləri dəfələrlə nəşr olunaraq neçə - neçə ədəbiyyatşünas alimlərimizin tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Bu proses əsasən XX əsrin 40-cı illərindən başlayaraq intensiv xarakter almağa başlamışdır. Belə ki, 1947-ci ildə şairin 800 illik yubileyi keçirilmişdir ki, bu zamandan etibarən Nizaminin dövrü, həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı çoxlu tədqiqatlar aparılmış, onun Gəncədə dəfn olunduğu yerdə möhtəşəm məqbərəsi ucaldılmışdır. Xüsusilə Azərbaycan xalqının ümummilli lideri

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə qəbul edilən “Azərbaycanın böyük şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin irsinin öyrənilməsini, nəşrini və təbliğini daha da yaxşılaşdırmaq tədbirləri haqqında” 1979-cu il 6 yanvar tarixli qərarı bu dahi şairin ədəbi irsinin və ümumən Orta əsrlər Azərbaycan mədəniyyətinin sistemli araşdırılmasına böyük töhvələr vermişdir. 1981-ci ilin avqust ayında Nizami Gəncəvinin anadan olmasının 840 illiyi haqqında qərar isə nizamişünaslıqda əsaslı dönüş yaratmışdır. Nizami Gəncəvi 850 illiyi ilə əlaqədar yubiley tədbirləri 1991-ci ildə keçirilməli olsa da, ölkədəki dərin siyasi, iqtisadi və sosial böhran səbəbindən bu iş təxirə düşmüşdür. Nəhayət, 2011-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidenti cənab İlham Əliyevin sərəncamı ilə Nizami Gəncəvinin 870 illiyi yubileyi bütün ölkə ərazisində təntənəli surətdə keçirilmiş, bu münasibətlə beynəlxalq və Respublika elmi konfransları keçirilmiş, yazıçıya neçə - neçə elmi kitablar, məqalə və məruzələr həsr olunmuşdur.

Nizami Gəncəvi haqqında elmi tədqiqatlar aparmış Azərbaycan alimlərindən Həmid Araslı, Mir Cəlal, Əkbər Ağayev, Əliyər Səfərli, X.Yusifli, R.Azadə, M.Arif, Q.Əliyev, akademik T.Kərimli, M.Cəfər, C.Xəndan, F.Köçərli, M.İbrahimov, B.Nəbiyev, X.R.Ulutürk, S.Vurğun, R.Əliyev, S.Hüseynov, T.Xalisbəyli, S.Mümtaz, F.Qasımzadə, Q.Əliyev, M.Kazımov, akademik T.Kərimli, Ə.Abbasova, Ş.Xəlili, İ.Abbasov kimi onlarla, görkəmli alim və yazıçıların adlarını çəkə bilərik. Nizami Gəncəvinin əsərləri fars dilində yazıldığından onlar Azərbaycan dilinə tərcümə olunmuşdur. Belə ki, onun “Sirlər xəzinəsi” əsərini X.Rza, “Xosrov və Şirin” əsərini R.Rza, “Leyli və Məcnun” əsərini S.Vurğun, “Yeddi gözəl” əsərini M.Rahim və B.Azəroğlu, “İskəndərnamə” əsərinin İqbalnamə hissəsini M.Rzaquluzadə, Şərəfnamə hissəsini A.Şaiq tərcümə etmişdir.

Dünya ədəbiyyatşünaslığında da Nizami Gəncəvinin ədəbi irsinə maraq böyük olmuşdur. Hələ Orta əsrlər dövründən başlayaraq həm Şərq, həm də Qərb yazıçıları öz əsərlərinin mövzu və motivlərini Nizami Gəncəvinin “Xəmsə”sindən götürmüşlər. Belə ki, Əmir Xosrov Dəhləvi, Əbdürrəhman Cami, Əlişir Nəvai, Lütfi, Xarəzmi, Durbək, Gədəi, Ətai, Şəkkaki, Məhəmməd Füzuli, İohan Volfqanq Höte və başqa görkəmli sənətkarlar Nizami irsindən faydalandıqlarını öz əsərlərində dönə-dönə etiraf etmişlər. Hətta görkəmli tədqiqatçı Y.E.Bertels sübut etmişdir ki, Nizaminin poemaları ilə Avropanın cəngavərlik romanları arasında müəyyən bənzərlik olub, C.Bokkaçonun “Ameto”, K.Qotsinin “Turandot”, A.R.Lesajın “Çin şahzadə xanımı”, Volterin “Zadiq, yaxud tale” və başqa

əsərlər Nizaminin poemalarının süjetləri əsasında qurulmuşdur¹.

Nizaminin yaradıcılığı Şərq incəsənətinin, xüsusilə miniatur sənətinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Nizami Gəncəvinin əsərləri dünyanın bir çox xalqlarının dilinə tərcümə olunmuşdur. Əsərlərinin nadir əlyazma nüsxələri Moskva, Sankt-Peterburq, Bakı, Daşkənd, Təbriz, Tehran, Qahirə, İstanbul, Dehli, London, Paris və s. kimi bir çox şəhərlərin məşhur kitabxana, muzey və əlyazmaları fondlarında qiymətli incilər kimi qorunub saxlanılır. Şərq ədəbiyyatında Nizami Gəncəvinin ədəbi irsi Azərbaycanla yanaşı, əsasən İran, Özbəkistan və Türkiyədə geniş tədqiq edilmişdir. Nizami irsini tədqiq edən özbək alimlərindən filologiya elmləri doktoru, professor Natan Mallyayev "Nizami Gəncəvinin irsi və onun təlim-tərbiyəvi əhəmiyyəti" adlı monoqrafiyasını, S.Erkinovun və M.Qənixanovun "Nizami Gəncəvi" əsərini, H.Həmidinin "Əski Şərq dühaları" adlı kitabının adlarını çəkmək olar. Bundan başqa Akademik Vahid Abdullayev, akademik Vahid Zahidov, professor Səidəxan Nərzullayeva, professor Şahməhəmməd Şahməhəmmədov və bir çox məşhur özbək alimləri öz elmi araşdırmalarında Nizami irsinin öyrənilməsi, özbək ədəbiyyatına təsiri və ədəbiyyatşünaslıq elmində tədqiqi məsələlərinə xüsusi önəm vermiş, vaxtilə doktorluq dissertasiyalarını Nizami yaradıcılığı kontekstində elmi-nəzəri problemə həsr edərək Bakıda - AMEA Nizami

¹ Nizami: Nizami Gəncəvi haqqında yazılmış məqalə və tədqiqatlar. -Bakı: Azərənşr,

adına Ədəbiyyat İnstitutunda müdafiə etmişlər².

Türkiyədə Nizami Gəncəvinin ədəbi irsini araşdıran alimlərdən Ədayi, Müniri Çələbi, Şeyxi, Əhmədi, Əli Nihat Tərhan Firdövi, Səbri Sevsevil, Nuri Gəncosman, M.F.Gürtüncə, Ağah Sirri Ləvənd və s.-nin adlarını qeyd etmək olar.

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı indiyə qədər Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında müxtəlif elmi monoqrafik və məqalələr şəklində tədqiqata cəlb edilsə də, “Nizami Gəncəvi Müasir İran ədəbiyyatşünaslığında” mövzusu ayrıca konseptual elmi-tədqiqat işinin predmeti kimi öyrənilməmişdir. Bununla belə ayrı-ayrı Qərb və Şərq ədiblərinin çap etdirdiyi bir sıra nəşrlərdə bu və ya digər dərəcədə Nizami Gəncəvidən bəhs edilmiş, müxtəlif vaxtlarda onun həyatı və yaradıcılığının bəzi məqamlarına toxunan əsərlər nəşr olunmuşdur.

Tədqiqatın obyektı: Müasir İran ədəbiyyatşünaslığında Nizami Gəncəvi haqqında dəyərli fikir söyləmiş ədiblərdən Dəstiqeybi, Sərvətiyan, Zərrinkub, Bəratı Zəncani, Səid Nəfisi, M.Moin, M.Tərbiyət, Nəsrullah Purcəvadi, Qulam Hüseyn Yusifi, Foruzanfər, Mir Hidayət Həsəri, Murtuza Mir Haşemi, Hüseyn İlahi Qumşei, Zəbihollah Səfa, Abbas Mahiyar, Rzazadə Şəfəq, Mənsur Sərvət və sairənin adlarını çəkmək olar. Məsələn, Mənsur Sərvət “Nizaminin İqbalnaməsindən bir şikayət”; Zəbihulla Səfa “Gənc və Gəncinə”; Məhəmməd Moinin “Yeddi Gözəl” monoqrafiyasını, Murtuza Mir Haşemi “Xacuye Kirmani və Nizamidən aldığı təəssürat”; Qulam Hüseyn Yusif “Çəşməyə rouşən” əsərində İran və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında dərin iz qoya biləcək dəyərli fikirlər söyləmişlər. Bu baxımdan dissertasiya işində müasir İran ədəbiyyatşünaslığında Nizami Gəncəvi yaradıcılığının tədqiqi və təhlili məsələlərinə, Nizami haqqında müasir İran tənqidçilərinin apardıqları elmi-nəzəri və ədəbi-bədii araşdırmalara münasibət bildirilir ki, bu da tədqiqatın əsas obyektini təşkil edir.

² Nizami: Nizami Gəncəvi haqqında yazılmış məqalə və tədqiqatlar. -Bakı: Azər nəşr,

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Dissertasiya işində qarşıya qoyulan əsas məqsəd, bu günə qədər tam şəkildə öz həllini tapmayan və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında yeni olan məsələlərdən biri, Nizami Gəncəvinin müasir İran ədəbiyyatşünaslığında tədqiqi və təhlili məsələlərinin elmi-nəzəri aspektdə yanaşılması, İran və Azərbaycan alimlərinin fikirlərinin filoloji, tekstoloji təhlili, eləcə də onların arasında olan tarixi, ədəbi-bədii paralellərin müəyyənləşdirilməsidir. Tədqiqat zamanı aşağıdakı qənaətlərə gəlinir:

Nizami Gəncəvinin ədəbi-bədii yaradıcılığına, onun yazı üslubuna fikir versək görürük ki, şair fars dilində əsərlər yazsa da, onun əsərlərinin yazı manerası və tərz, dil və üslubiyyəti, işlətdiyi cümlələr, fikirlər, sözlər və söz birləşmələri, ibarələr bütövlükdə sübut edir ki, o, farsdilli, türk fikirli yazıçıdır. Bu baxımdan böyük İran alimi Rzazadə - Şəfəqin “Tarixə ədəbiyyat (Ədəbiyyat tarixi) kitabında qeyd etdiyi “Nizami Gəncəvi fars dilinə başqa üslublardan tamamilə fərqli olan yeni bir üslub gətirmişdir ki, bu da Azərbaycan üslubu adlanır” fikri mühüm əhəmiyyət kəsb edir:

- Müasir İran ədəbiyyatşünasları dönə - dönə qeyd edirlər ki, Nizaminin dili fars olsa da, özü türkdür və gəncəlidir və bu tədqiqatçılar öz əsərlərində Nizaminin adını əksər hallarda “Nizami Gəncəvi” yəni “Gəncəli Nizami” kimi vurğulayırlar.

Tədqiqatın metodoloji əsası: Dissertasiyada tarixi-müqayisəli və analitik təhlilə xüsusi yer verilməsi, Azərbaycan və İran ədəbiyyatşünaslığında Nizami Gəncəvi yaradıcılığının tədqiqi tarixinə yeni konseptual yanaşma, elmi-nəzəri ədəbiyyatın müddəalarına əsaslanaraq İran ədəbiyyatşünaslığında Nizami Gəncəvinin “Xəmsə” yaradıcısı və banisi olması baxımından onun əsərlərinin ictimai-tarixi mənbələr, elmi məxəzlər əsasında ədəbi-bədii və elmi-nəzəri ümumiləşdirilmələrin aparılması yolu ilə, mövzunun müqayisəli təhlil və tədqiqinə geniş yer ayrılması tədqiqatın metodoloji əsasını təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Uzun illərdən bəri Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında belə bir fikir mövcud idi ki, İran nizamişünasları Nizami Gəncəvinin fars dilində yazıb yaratdığını nəzərə alaraq onu fars şairi adlandırmışlar. Hətta onun anadan olduğu yerin İranın Qum şəhəri olduğunu qeyd etmişlər. Lakin bu dissertasiyada ilk dəfə olaraq məhz İran ədəbiyyatşünaslarının öz fikirlərinə əsaslanaraq Nizami Gəncəvinin fars dilli türk şairi olduğu fikri tamamilə sübut olunur ki, bu da dissertasiyanın elmi yeniliyi hesab edilə bilər.

Tədqiqatın nəzəri-təcrübi əhəmiyyəti: Nizami irsinin daim aktual olduğu nəzərə alınaraq, Nizaminin dövrü, mühiti və ədəbi irsi haqqında

mükəmməl və hərtərəfli biliyə sahib olmaq, onu dərindən araşdırmaq və ölkədə yeni-yeni yüksək ixtisaslı nizamşünaslar hazırlamaq, bundan başqa ölkənin ali məktəblərində Nizami Gəncəvin tədris edərkən onları əlavə məlumat kimi İran ədəblərinin fikirləri ilə tanış etmək təqdim edilən dissertasiya işinin nəzəri-təcrübi əhəmiyyətini təşkil edir.

Tədqiqatın aprobasiyası və nəşri: Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Dünya ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Tədqiqatın əsas müddələri elmi seminar və konfranslarda məruzə edilmiş, həm Azərbaycan Respublikasının, həm də bəzi xarici ölkələrin dövrü mətbuat və məcmuələrində, “Xəbərlər”ində dissertasiyanın əsas məzmununu əhatə edən 5 elmi məqalə çap olunmuşdur.

Tədqiqatın quruluşu: Tədqiqat işi giriş, üç fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın birinci fəslı “**Yeni dövr İran Nizamşünaslığının əsas istiqamətləri**” adlanır. Bu fəslin birinci yarımfəslı “**İranda Nizamşünaslığın tədqiq tarixindən**” adlanır. İran ədəbiyyatşünaslığında Nizami irsinə həmişə böyük maraq olmuşdur. Onun həyatı, yaradıcılığı, dünyagörüşü, milli mənsubiyyəti haqqında müxtəlif elmi fikirlər söylənmişdir. Bu baxımdan İranın böyük tədqiqatçı alimlərindən olan Məhəmməd Mohit Təbatəbai “Kimdir Nizami?” adlı məqaləsində belə yazır: “X əsrdən bəri fars dilində yazıb yaradan beş böyük şair içərisində Nizami Gəncəvi səviyyə baxımından Firdovsidən sonra Sədi, Moləvi və Hafizdən üstün mövqə tutur”³.

İran araşdırıcısının bu fikri ilə bağlı onu qeyd etməliyik ki, şair və yazıçılar hər biri öz dövrünün yetirmələridir. Şübhəsiz ki, Nizami Firdovsi sənəti ilə tanış olmuş, Şahnamə”dəki bəzi mövzu və obrazları “Xəmsə”yə gətirmişdir. Bu da bir həqiqətdir ki, “Şahnamə” Orta əsrlər dövrünün bədii-estetik tələbləri əsasında yaranmışdır. “Xəmsə” isə İntibah dövrünün ədəbi abidəsidir. Əgər “Şahnamə”də personajların zahiri davranışı, xüsusilə də döyüş və çarpışmaları onların mənəvi aləmini kölgədə qoyur”-

³ چاپاول، سال3 مجموعهمقالاتکنگرهنهمینسده، کوشمنصورثروت، ج1372، s.211

sa⁴, "Xəmsə"də insan, mənəviyyat və cəmiyyətlə bağlı düşüncələr önə çəkəlidir.

Nizamiin əsərləri haqqında Məhəmməd Əli Tərbiyə yazır: "Nizaminin yaşadığı dövrdən ta günümüzdə qədər keçən 800 il ərzində beş vəzndə onun yazdığı beş məsnəviyə müxtəlif nəzirələr və təqlidlər yazılmışdır"⁵.

Bəzi tədqiqatçılar yanlış olaraq Nizaminin xələfləri olan, "Xəmsə" müəlliflərini mütərcim yaxud təqlidçi hesab edirlər. Bu kimi fikirlərlə razılaşmayan Ə.Səfərli yazır: "Sərbəst yaradıcılığa, yüksək dünyagörüşə və parlaq istedadla malik olan sənətkarlar xəmsəçilikdə yalnız tərcüməçiliyi, başqalarının xırmanından başqa yığmağı, təqlidçiliyi, həqiqi sənət yolu saymırdı. Böyük özbək şairi Nəvai "Fərhad və Şirin" dastanına başqasının dolaşdığı meydanda at oynatmağın, başqasının gülüstanından gül dərməyin, orjinal yaradıcılıq təbiəti ilə bir araya sığmadığını əsas tutaraq türk xəmsəçiliyində bədii yeniliklər aparmış, türkün möhtəşəm xəmsə abidəsini yaratmışdır"⁶. Nəzirə əsərlər arasında müəyyən qanunauyğunluqların özünü göstərməsilə bağlı alim bu fikirdədir ki, bu xəmsə janrının və xəmsə məktəbinin ənənələrindən irəli gəlir. Belə ki, "Nəzirə də, cavab və tərcümələr də hər şeydən öncə bir sənətkarın başqa bir sənətkardan ilham alması və onunla həmfikir olması deməkdir. Burada hər sənətkarın uğurları

⁴ Nizami Gəncəvi-850: Şair haqqında məqalələr.-Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı,

1992.- 355 s., s. 13-14

⁵ مجدطباطبائي، نشر ابو، چاپ اول ارغنون، مقالات تریبیت، کوشش، s.188

⁶ Ə.Səfərli. Nizami Gəncəvi-850: Şair haqqında məqalələr.-Bakı: Bakı Universiteti

nəşriyyatı, 1992.- 355 s., s. 11

isə hər şeydən əvvəl onun öz istedadı və dünya görüşü ilə bağlıdır”⁷.

Nəzirə müəllifləri öz əsərlərində Nizaminin adını hörmətlə çəkmiş, sənətinə pərəstiş etmiş, özlərini bu əzəmətli poeziya günəşinin peykləri adlandırmışlar.

Qulam Hüseyn Yusifi “Çeşmeye rouşən” kitabında yazır: “Nizaminin “Xəmsə”sində və dastanlarında solmayan bir incəlik və tərəvət var. O, məzmun və forma arasında əlaqə yaratmaqla gözlərimiz önündə eşqin şirin və rəngarəng dünyasını yaradır, öz könlündən keçən düşüncələrini lazımi ədəbi formaya salmaqla, Almaniya dilçisi Humboldtun dediyi kimi, öz lirik ədəbi üslubuna fiziki cazibədarlıq və özünə məxsus daxili forma verir”⁸.

Görkəmli İran tədqiqatçılarından biri olan Mir Hidayət Həsari özünün “XVIII əsrdən iki saqınamə” məqaləsində yazır ki: “Nizamidən iki əsrə yaxın dövr keçdikdən sonra onun əsərlərini dərinlən oxumuş olan şirin sözlü şirazlı şair Hafiz həmin o gözəl şeirləri alqışlayaraq, yeni zəmində müstəqil bir poema yaratmışdır. Bu poema janrı sonralar yüzlərlə şair tərəfindən təqlid olunaraq fars ədəbiyyatında “saqınamə” adı ilə özünə məxsus yer qazana bilmişdir”⁹.

Bu fikirlərlə, alim demək istəyir ki, Orta əsrlər Şərq ədəbiyyatında yazılan saqınamələr öz qaynağını Nizami sənətindən, “Şərəfnamə”də yer alan saqiyyə müraciətlərdən almışdır.

Birinci fəslin ikinci yarımfəsli “**Nizami Gəncəvinin həyatı və mühiti müasir İran tədqiqatlarında**” adlanır.

Nizami Gəncəvinin həyatı və mühiti barəsində müasir İran tədqiqatçıları müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Bu baxımdan Zəbihollah Səfa özünün “İrənin ədəbiyyat tarixində” adlı əsərində Nizaminin “Sirlər xəzinəsi”ndəki mətninə istinad edərək yazır: “Nizami gəncəli olaraq, guya hələ 40 yaşına çatmamış qocalığı haqqında düşünürmüş. Bu hesabla Nizaminin doğum tarixini 1135-ci il (hicri 530-cu il) düşünmək olar”¹⁰.

İrənin ən görkəmli nizamişünaslarından biri, Vahid Dəştgerdi də onun doğum tarixini 1138-1145-ci (hicri 533-540-cı illər) illərdə olduğunu

⁷ Yenə orada, s.12

⁸ چشمه روشن، غلامحسین یوسفی، انتشارات علمی، چاپ اول، سال 1369، s.171

⁹ هفتاد مقاله بحییمهدویو ایرجافشار، انتشارات اساطیر، چاپ اول، 1369، s.607-613

¹⁰ تاریخ ادبیات در ایران، ذبیح اللہ صفا، جلد دوم تهران، چاپ اول، سال 1336، s. 800

bildirmişdir¹¹.

Əbdülhüseyn Zərrinkub isə yazır: "Nizami, Aran yurdu Gəncədə 1148-ci (hicri 538-ci il) ildə, mümkündür ki, ondan bir ya iki il qabaq ya sonra anadan olmuşdur"¹².

Əli Əkbər Şəhəbi onun anadan olma tarixini 1135-1140-cı (hicri 530-540-cı illər) illər arasında olduğunu göstərir¹³.

Tədqiqatçıların arasında, Nizaminin vəfatı tarixini Zəbihollah - Səfa 1203-cü ildən 1205-ci (hicri 600-602) illər arasında olduğunu qeydə alır. Zəbihollah Səfanın yazdığına görə Məhəmməd Moin onun vəfat tarixini 1215-ci (hicri 614) il olduğunu qeydə almışdır¹⁴.

Amma Səid Nəfisi Nizaminin divanının müqəddiməsində verilən və onun qəbir daşının üzərində həkk olunan tarixlərə əsasən, Nizami Gəncəvinin 1202-ci (hicri 599) ildə vəfat etdiyini bildirmişdir¹⁵.

Nizaminin vəfatı tarixini dəqiqləşdirmək üçün onun "İqbalnamə"sinə müraciət etmək lazımdır. Nüsrətəddin Əbu Bəkrə mədh edərək (yəni miladi 1205-ci, hicri 605-ci ildə) Nizami onun övlad arzusunda olduğuna işarə edir. Nizami bu tarixdə Gürcüstanın hakiminin qızıyla Nüsrətəddinin evlənməsini də nəzmə çəkmişdir. Bəzi ehtimallara görə onun toyunun 1205 və 1206-cı (hicri 602-603-cü illər) olduğunu hesab etsək, onda Nizaminin vəfat tarixinin də bu illərdə olduğu bəlli olacaqdır. Vahid Dəstgerdi də yazıçının vəfat tarixini bu illər arasında yəni 1202-1205-ci illərə təsadüf etdiyini qeyd etmişdir¹⁶.

Birinci fəslin üçüncü yarım fəslə "İran tədqiqatçıları Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı haqqında" adlanır.

11

کلیاتنظاممیگنجوی، مطابقنسخهدستگردی، پرویزبابایی، انتشاراتنگین، چاپسوم، مقدمه، s.9

12

پیرگنجهدرجستجویناکجاآباد، عبدالحسینزریںکوب، انتشاراتسخن، چاپسال اول، 1372، s.14-15

¹³ نظامیشاعرد استانسرا، علیاکبرشهابی، تهران 1377، s.21-25

¹⁴ تاریخادبیاتدرايران، ذبیحاللہصفا، جلد دومتهران، چاپاول، سال 1336، s.802

¹⁵ دیوانقصایدوغزلیاتنظاممیگنجوی، سعیدنفیسی، تهران، سال s.6

16

کلیاتنظاممیگنجوی، مطابقنسخهدستگردی، پرویزبابایی، انتشاراتنگین، چاپسوم، مقدمه، s.5

Mübalığəsiz demək olar ki, farsdilli ədəbiyyatın ən parlaq şəxsiyyətlərindən biri də həkim Nizami Gəncəvidir. Nizami fars, Azərbaycan dillərindən əlavə ərəb, yunan və erməni dillərini bilirdi. Onun yaradıcılığı məsnəvi qəlibində olan lirik şeirlərlə başlanır. Nizaminin sənətinin böyüklüyü onun insanın taleyi, dünyagörüşü, fikir və düşüncələrini dünyəvi eşqlə əlaqələndirməsindədir. Onun lirik şeirləri və “Xəmsə”sinə daxil olan beş poeması özünün humanizm ideyaları ilə diqqəti cəlb edir. N.Gəncəvinin dili səlisliyi, sadəliyi və anlayışlılığı ilə başqa dillərdən fərqlənir.

İran tədqiqatçısı Şəfəq “Ədəbiyyat tarixi” kitabında yazır: "Fars şeiri sahəsində Nizami Gəncəvi, Xaqani Şirvani və s. eyni ədəbi cərəyanın aparıcı şairləri olmuşlar ki, bu ədəbi cərəyanın nümayəndələri Nizaminin dövründə yazıb yaradan İraq şairlərindən öz dəsti-xətti ilə fərqlənir"¹⁷.

Qulam Hüseyn Yusifi yazır: "Nizaminin xəyal aləmi onun yaratdığı qəhrəmanlarla məsnəvi əlaqədə olduğu üçün bəzən onun əsərlərində bəzi səhnələrini yaradarkən, özünün keçmiş taleyini də yada salır. Məsələn Şirinin özünü öldürməyi səhnəsi Nizaminin yadına Afaqın ölməyini salmışdır. Həmçinin onun lirik şeir sahəsində fəvqəladə istedadla sahib olması onu farsdilli ədəbiyyatda yeganə şöhrətli şairə çevirmişdir"¹⁸.

Dissertasiyanın ikinci fəslı “İran tədqiqatlarında Nizami problemi” adlanır. Bu fəslin birinci yarımfəslı “İran tədqiqatlarında N.Gəncəvi ilə əlaqədar mübahisəli problemlər” adlanır.

İran tədqiqatlarında N.Gəncəvi ilə əlaqədar mübahisəli problemlərdən Nizaminin vətəni, adı, dilinin çətinliyi, doğum və ölüm tarixi, əsərlərinin əlyazmalarının müxtəlifliyi və s. göstərmək olar. Nizami Gəncəvi ilə bağlı mübahisəli problemləri sadalasaq böyük bir kitab almardı.

Səid Nəfisi qeyd etdiyi kimi, bütün kitablar Nizamini Gəncəli bilmişlər. “Xəmsə”nin əksər şərhçiləri onun Gəncədən olduğunu bildiriblər. Lakin bu arada “Xulasətül-əşar” kimi bir sıra kitablarda verilən bir iki beytə istinad edərək, səhvən onun qumlu olduğunu güman etmişlər. Vahid Dəştgerdi bu barədə yazır: “Bu iddia əksər halda həm iranlı, həm də xarici nizamişünaslar tərəfindən rədd olunur”¹⁹.

¹⁷ ش، درباره 1321 تاریخ ادبیات ایران، رضا زاده، شفق، تهران،
س. 16 , یسبک آذربایجانی

¹⁸ چشمه روشن، غلامحسین یوسفی، انتشارات علمی، چاپ اول، سال
س. 186

¹⁹ یگنجوی، تصحیح سعید نفیسی، تهران گنجینه
شمسی، مبخشدیو انکلیات نظامی گنجوی

İkinci fəslin ikinci yarımfəsli **“İran tədqiqatçalarına tənqidi münasibət”** adlanır.

Ədəbiyyat sahəsində şah əsər yaradan şairlərdən biri kimi Nizami Gəncəvinin Dünya ədəbiyyatı tarixində yüksək yeri var. Ədəbiyyat tarixi xüsusilə sosial və ictimai məfkurə baxımından Nizami Gəncəviyə borcludur. Kədərli bir gənclik dövrü keçirən bir şair kimi Nizami dövrünün hakimlərinə müraciətlə yazdığı mübaligəli mədhiyyələrdə Gəncədə hərc - mərcəliyə əsaslanan bir hökumət qurmaq istəyən quldurların ədəbsizliyi qarşısında usandığını söyləyir. Həkim Gəncəvi dünya ədəbiyyatında “Xəmsə” yazan ilk şairdir. Ondan sonra neçə-neçə yazıçılar bu ənənəni sevə-sevə davam etdirmişlər. O, hərtərəfli poetik qabiliyyətlərə malik olub, həm “epik” poema sahəsində həm də “lirik” dastanların ifadəsi baxımından incə və zərif dünyagörüşə malik ustad bir sənətkar kimi tanınır.

Nizami şeirində şübhə doğuran sadə, emosional sözlər və xəyali təsvirlər də çoxdur. Üveys bin Ğiyasəddin Rüstəmdari öz kitabında Molla Caminin dilindən yazır: “Nizaminin şeirlərindən 17 beyti şərh edilməmiş qalmışdır.

Lakin şair öz əsərində söz birləşmələrini şeirin qafiyəsinə uyğun işlətdiyindən bu söz birləşmələrinin arasındakı qramatik əlaqəni pozmalı olmuşdur. Bununla da yazıçı yeni bir üslub yaratmışdır ki, bu üslub da onun dilini bir qədər mürəkkəb və çətin başa düşülən edir. Bu mürəkkəblik Nizaminin gərçəklikdən daha çox xəyali obrazlara meyl etməsi və vəsf etdiyi məkanlarla bağlıdır. Belə ki, hadisələr açıq bir səma altında, taleyin hökmünün dəyişdirilə bilmədiyi bir yerdə cərəyan edir. Bu cəhətə Nizaminin əksər əsərlərində rast gəlinir. Məsələn, Xosrovun bulaq başında Şirinin yarımçıqlıq bədənini suda görməsi, onun Şirinlə göz gözə baxışması, taleyin hökmü ilə olur. Belə ki, sərt bir küləyin əsməsi ilə məşuqun üzündən niqab götürülür və aşiqin məşuqa ilk nəzər yetirdiyi andan onun daxilində sanki bir inqilab baş verir. Bəzi İran alimləri isə “Xosrov və Şirin”-in məsələsini irfani baxımdan izah etməyə çalışırlar. Məsələn, Purcavadi “Şirin bulaq başında” adlı məqaləsində yazır: “Fars ədəbiyyatında eşq mövzusu ədəbi üslubla, irfan baxımından nəzmə çəkilmişdir və ona aid məsələlər konkret şəkildə hekayələrin fonunda ortaya çıxır. Buna misal olaraq, Nizaminin “Xosrov və Şirin” məsnəvisini göstərmək olar. Bu dastanda xarakterlərin aşiq olmasına səbəbin ilk baxış olması çox önəmlidir. Nizami bu səhnəni vəsf edərkən bir neçə dəqiq və

dərin fəlsəfi və irfani mənaya işarə edib və öz görüşlərini açıqlamışdır²⁰.

İkinci fəslin üçüncü yarımfəslə "Dünya və Azərbaycan Nizamişünaslarının Nizami probleminə münasibəti" adlanır.

Dünya ədəbiyyatı tarixində ümumbəşəri ideyaların təsviri sahəsində çox az sayda yazıçı tapılar ki, adı Nizami Gəncəvi ilə bir sırada çəkilsin. Yazıcının yaradıcılığı dünyanın bir çox xalqlarının dilinə tərcümə olunmuşdur. Şairin əsərlərinin nadir əlyazma nüsxələri Moskva, Sankt-Peterburq, Bakı, Daşkənd, Təbriz, Tehran, Qahirə, İstanbul, Dehli, London, Paris və s. şəhərlərin məşhur kitabxana, muzey və əlyazmaları fondlarında qorunub saxlanılır. Avropa İntibah ədəbiyyatı nümayəndələri bilavasitə olmasa da, bu və ya digər şəkildə Nizami dühasından bəhs etmişlər. Qərbi Avropa ədibləri zaman-zaman Nizami yaradıcılığını dərinlən təhlil və tədqiq etmiş, onun haqqında dəyərli fikirlər söyləmişlər. Bu baxımdan alman şairi Henrix Heynenin Nizami haqqında dediyi sözləri xatırlatmaq yerinə düşər: "Almaniyanın özünün çox böyük şairləri var. Lakin Nizaminin yanında onlar nədir ki!". Nizami zirvəsi hələ də bütün zirvələrdən bir boy ucadır və ora yüksəlmək hələlik ikinci sənətkara nəsisə olmamışdır. Böyük alman şairi İohan Volfqanq Hötenin Nizami Gəncəvi haqqında aşağıdakı fikirləri də mühüm əhəmiyyət kəsb edir: "Yüksək şair dühasına malik Nizami əsərlərində zərif eşq, dərin məhəbbət əlaqələrindən bəhs edən poemaları, heyrətamiz dərəcədə gözəl və rəngarəngdir. Nizaminin əxlaqi məsələlərə həsr edilmiş əsərlərində də bədii səmimilik var. Onu ancaq özü ilə ölçmək olar"²¹.

Görkəmli rus şərqşünas alimi Y.E. Bertels şair haqqında bu fikirləri vurğulayır: "Dünya ədəbiyyatını oxuyandan sonra qərara gəldim ki, Nizamini heç kəsə müqayisə etmək olmaz"²². Bundan başqa tədqiqatçı

²⁰ نشر دانش، شیریندرچشمه، نصراله
پورجوادی، سالیازدهم، شماره چهارم، خرداد و تیر
، s. 11/4

²¹ Nizami Gəncəvi-850: Şair haqqında məqalələr.-Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı,

1992.- 355 s., s. 137

²² Yenə orada, s.235

sübut etmişdir ki, Nizaminin poemaları ilə Avropanın cəngavərlik romanları arasında müəyyən bənzərlik mövcuddur. C.Bokkaçonun “Ameto”, K.Qotsinin “Turandot”, A.R.Lesajın “Çin şahzadə xanımı”, Volterin “Zadiq, yaxud tale” və başqa əsərlər Nizaminin poemalarının süjetləri əsasında qurulmuşdur. Nizaminin yaradıcılığı Şərqi incəsənətinin, xüsusilə miniatür sənətinin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Akademik A. Krimski Nizaminin Avropada oyrənilməsi tarixi ilə əlaqədar olaraq göstərir ki, XX əsrin əvvəllərinə qədər avropalılara şairin demək olar quruca adı tanış idi. Nizaminin ilk fransız tədqiqatçısı d'Erbelonun mə'lumatı bu fikri təkzib edir. Bir halda ki, XVII əsrin axırlarında fransız şərqsunası d'Erbelo Nizami əsərlərinin təsiri ilə fransızca əsərlər yaradılmasından sohbət acır, deməli, XX əsrdən xeyli qabaq, hələ XVII əsrdə fransız şərqsunaslarının Nizami yaradıcılığından xəbəri var imiş.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Nizami Gəncəvinin ədəbi irsi XVIII əsrdən ətraflı surətdə tədqiq edilməyə başlanmış, və bu gün də uğurla davam etməkdədir. Şairin yaradıcılığı ilə məşğul olan məşhur Azərbaycan alimlərindən Lütfulibəy Azər (1711-1781), Abbasqulu ağa Bakıxanov (1794-1846), Mirzə Fətəli Axundov (1812-1878), Mirzə Məhəmməd Axundov, Məhəmmədəli Tərbiyə, Firudun bəy Köçərli (1863-1920), Həmid Araslı, Məmməd Rahim, Nuşabə Araslı, Xəlil Əlimirzəyev, Mir Cəlal, Əkbər Ağayev, Əliyar Səfərli, X.Yusifli, R.Azadə, M.Arif, M.Cəfər, C.Xəndan və başqalarının adlarını çəkmək olar.

Dissertasiyanın üçüncü fəslə “**“Xəmsə” İrən tədqiqatlarında”** adlanır. Bu fəslin birinci yarımfəslə “**Sirlər Xəzinəsi” İrən tədqiqatlarında”** adlanır.

Nizaminin ilk məsnəvisi olan “Sirlər xəzinə”si “müstəfilun, müstəfilun, məfulat” formasında, “Səri mətviy moquf” və ya “Səri mətviy məkşuf” bəhrində, “müftəlun, müftəlun fealan” və ya “müftəlun, müftəlun feleun” vəznində nəzmə çəkilməmişdir. Bu məsnəvinin 40 məqaləsi vardır. Onun 19 məqaləsi birinci hissəsini təşkil edir. Onlardan 3-ü Tohid mövzusunda, 5-i peyğənbərin vəsfinə, 3-ü Fəxrəddin Bəhrəm şahın mədhinə, 2-si sözüün mövqə və dərəcəsinə və 6-sı da İrfana həsr edilib. 21 məqalə isə “Hikmət əməli” bərsindədir və əsərin ikinci hissəsini təşkil edir.

Sərvətiyan yazır: “Nizami 40 məqaləsini öz adı ilə imzalayıb, yalnız Bəhrəm şaha aid olan mədhin sonunda Nizaminin adı görünür”²³.

Riza Ənzəbi Nəyjad bu bərsədə yazır: “Nizami “Sirlər xəzinə”sini

²³ یغیب، بهروز ژروتیان، انتشارات دانشگاه آزاد، چاپاول، سال آیینه 1369، s. 44

şair Sənainin “Hədiqə”si üslubunda nəzmə çəkmiş və şeiri asılılıqdan azad etmişdir. Onu suməə və zöhd dünyasından, azad etdi hətta özü, şərait və zöhdə maraq yetirmişdir. Amma öz ülgüsünün əksinə əsərindəki yayılmış və rəsmi sufiliyin təlimatına qarşı çıxmadı”²⁴.

Bu dastanda yazıçı gənc bir nədimin, şahdan çox böyük mərhəmət gördüyü söylənir. Amma şahın sirlərini gizlətmək onu çox incidirmiş. Bir gün bir qarı gəncdən nə üçün onun gül kimi saralmağının səbəbini soruşur. Gənc nədim, cavabında deyir ki, saxladığı sirlər onun ürəyindən böyükdür. Qarı ona tapşırır ki, sirr gizlətmək onun peşəsi olduğu üçün o daim susmalıdır. Çünki insanın başına bütün bələlər onun dilindən gəlir.

Hüseyn Əli Yusif yazır: “Sirlər xəzinə”sində 400-dən artıq “mürəkkəb söz birləşmələri” işlənmişdir. Bu qədər ifadələrdən 100-dən 96-sı təkrar olunmayıb. Bu 450 mürəkkəb tərkibdən yalnız 15-i cəmi bir dəfə təkrar olunmuşdur”²⁵.

Bu barədə, Zəbihollah Səfa yazır: “Nizaminin sözünə tutulan tək irad ondan ibarətdir ki, yazıçı yeni mürəkkəb kəlmələr işlədərək, onlardan müxtəlif şəkildə istifadə etmişdir. Bu isə onun bəzi beytlərinin dərkini çətinləşdirir”²⁶.

Üçüncü fəslin ikinci yarımfəsli **“Xosrov və Şirin” İran tədqiqatlarında** adlanır. “Xosrov və Şirin” məsnəvisi “həzəc müsəddəsi məqsur” bəhrində və (məfailün məfailün məfail) vəznində yazılmışdır. Bu mənzumə Toğrul ibn Arslan Səlcuqi (1176-1194), Atabəy Əzəm Şəmsəddin Məhəmməd Cahan Pəhləvan Eldəgiz (1173-1186) və Qızıl Arslan ibni Eldəgizin (1186-1191) adı ilə başlanır, Toğrul və Qızıl Arslan adı ilə sona çatır. Təxminən 6500 beyti vardır”²⁷.

Müctəba Minəvi “Xosrov və Şirin” in 1174-ci ildə yəni hicrətin 571-ci ilində yazıldığını qeyd etmişdir”²⁸.

Vahid Dəştgerdi “Xosrov və Şirin” də verilən bu beytə işarə

²⁴ 1375، يسحر سحري، رضا انزابينژاد، انتشاراتجامي، چاپاول، سالپرده، s.17

²⁵ ،چاپاول، سال3 مجموعهمقالاتکنگرهنهمينسده، کوششمنصورثروت، ج1372، s.583

²⁶ تاريخادبياتدرايران، ذبيحالهصفا، جلد دومتهران، چاپاول، سال1336

²⁷ تحليلهفتپيکر، محمدمعين، انتشاراتدانشگاهتهران، کد596 سال، چاپدوم، 1338، s.28

²⁸ 1941، s.17-18 بيک، تابستان يروزگارنو، شماره مجله

edərək onun 1181-ci il də yazıldığını qeyd etmişdir²⁹.

Amma Şəhəbi özünün “Nizami kitab”ında onu qəbul etməyərək yazır: “Şairin məqsədi bu tarixi peyğəmbərin hicrətindən sonra deyil, əksinə vəfatından sonrakı tarixlə əlaqədar verməkdir. Bu iki tarix arasında 11 il fasilə olmuşdur. Mütləq bu iki poemanın yazılma tarixi 1185–ci ildən sonraya düşür”³⁰.

Zərrinkub yazır: “Bu hekayəni Nizaminin öz qəlbindən ilham almaqla yazmağa başlaması doğrudur. Amma onun, dastana diqqət göstərməsində, sevgilisi Afaq haqqında olan xatirələrin böyük rolu olmasını da unutmamaq olmaz. Çünki bu dastanda Nizaminin özündəki xüsusiyyətlər və Afaqdakı özəlliklərin çoxu, Fərhad və Şirinin surətində səciyyələnmiş şəkildə təzahür edir”³¹.

Sərvətiyan yazır: “Qeyd etmək lazımdır ki, Nizami “Xosrov və Şirin”in beytinin birinci misrasında İsmi Cəlaləni” (Allahın adını) və ikinci misrasında isə öz adını vermişdir. Bu dastanda iranlı şahzadə Xosrov, Şirinin səsinə eşidərək aşiq olur. Həmin dastanda başdan başa Şirin, paklıqla, gözəlliklə və həya ilə, Xosrovun həyatında “iki və ya bir” kərə zahir olur.”³².

Üçüncü fəslin üçüncü yarımfəslə **“Leyli və Məcnun” İran tədqiqatlarında** adlanır.

Nizami bu məsnəvinə “Xosrov və Şirin” dən sonra həzəcin müsəddəs bəhrində “Məfulo məfaelon məfai” vəznində nəzmə çəkmişdir”³³.

Vahid Dəstgerdi bu məsnəvinin 4500 beytdən ibarət olduğunu yazır. Nizami “Leyli və Məcnun”da bu poemanın yazılma tarixinin 1188-ci (hicri 584) il olduğunu qeyd edir”. Bu poema Bəhram Çubinin nəslindən

29

کلیات نظامی گنجوی، مطابق نسخه دستگردی، پرویز بابایی، انتشارات نگین، چاپ سوم، s.360

³⁰ نظامی شاعران ایران، علیاکبر شهابی، تهران، 1377، s.44

³¹

پیرگنجهدر جستجوینا کجا آباد، عبدالحسین زریںکوب، انتشارات سخن، چاپ اول، سال 1372، s.76

³² اندیشه

1376، هاینظامی گنجوی، بهروز ثروتیان، انتشارات آیدین، چاپ اول، سال s.91-93

³³ تحلیل هفتپیکر، محمد معین، انتشارات دانشگاه تهران، کد 596، چاپ دوم، سال 1338، s.29

olan Şirvanşah Cəlaləddin Əbül müzəffər Axsitan İbni Mənuçöhrə 1170-ci ildə təqdim olunmuşdur³⁴.

Tənha Seyyid Hüseynin qeyd etdiyinə görə ərəblərin islam və islamdan əvvəlki qaynaqlarında bu dastanın əslində heç bir şey qeyd edilməmişdir³⁵.

Seyyid Məhəmməd Seyyid Hüseyni bu barədə yazır: “Bu dastanın haqqında olan müxtəlif rəvayətlər onun həyatı olmağından daha çox, xəyali olmağına dəlalət edir³⁶.”

Tanınmış nizamişünas Cəfər Şüar Nizaminin “Leyli və Məcnun” əsəri ilə ərəb dilində olan bu dastanı müqayisə edərək deyir: “Bu iki dastan arasında diqqəti cəlb edən əsaslı fərqlər vardır. Ərəbcə şeirlər divanında qafiyə əlifba üzrə sıralanır, dastanın məzmunu dağınıqdır. Amma əksinə Nizaminin bu poemasında dastan ünsürləri tərtiblə, dalbadal və tam şəkildə nəql olunur. Yəqin ki, Nizaminin “Leyli və Məcnun” poemasında bir çox məktəblər vardır ki ərəb, dilində onlara toxunulmamışdır³⁷.”

Zərrinkub Məsəlülüşşaqın fikrinə istinad edərək yazır: “Nizaminin bu əsərinin bir hissəsi “Bəni Əqil” qəbiləsindən olan “Tobət İbni Əlhəmir”in poeziyasından götürülmüşdür. O öz şeirlərini aşiq olduğu Leyli adlı bir qıza həsr etmişdir. Ərəb ədəbiyyatında aşiq və məşuq arasında olan pak və nakam eşqə “Hubbi Əzra” deyirmişlər. Deyilənlərə görə, Tobət və Leyli vüsala çatmamışlar. Ərəblər arasında olan adətə görə, aşiqin məşuqla evlənməsi haram sayılırdı. Ona görə Leylini Bəniləzlə adında bir şəxsə əvəz verərkən Tobət onun hicranından ölür və Leyli də onun məzarının kənarında həlak olur³⁸.”

Qətiyyətlə demək olar ki, Nizami bütün əsərlərini farsca yazsa da, türkcə düşünmüşdür. Bunu Nizaminin Azərbaycan xalq deyimlərini, xalq əfsanələrini, atalar sözləri və məsəlləri, xalq musiqisi və folklor

34

کلیاتنظاممیگنجوی، مطابقنسخهدستگردی، پرویزبابایی، انتشاراتنگین
، چاپسوم .، s.4

35 .منتاریخالادب .، s.484

36 اول، سال، چاپ3 نهمینسده، کوشمنصورثروت، ج کنگره مقالاتمجموعه
1372، s.446

37 Yenə orada, s.314

38

پیرگنجهدرجستجویناکجاآباد، عبدالحسینزریںکوب، انتشاراتسخن، چاپ
1372، s.119 اول، سال

materiallarından öz əsərlərində istifadə etməsi bunu bir daha sübut edir. Məsələn, “yuxudan sağ əli üstündə oyanmaq”, “inşallah tez olar”, “dil açmaq”, “qəm odunda mən yanırım sən qaynarsan”, “pozitiv olmamaq” və s.

Üçüncü fəslin dördüncü yarım fəslə **“Yeddi gözəl” İran tədqiqatlarında** adlanır.

Xəmsənin 4-cü məsnəvisi “Yeddi gözəl” adlanır. Onun müxtəlif adları “Yeddi gözəl”, “Yeddi günbəz” ya “Bəhramnamə”dir. 5130 beytdən ibarət olan bu poema “xəfif müsəddəs məxbun məqtu” bəhrində yəni “failatün məfaülün faülün” vəznində nəzmə çəkilməmişdir.

“Yeddi gözəl” poeması 1196 (hicri 593-cü il) də yazılmışdır. Hətta Nizaminin öz sözlərinə görə bu məsnəvinin nəzmə çəkilməsi “Ramazan” ayının 14-cü günündən 4 saat keçəndə qurtarmışdır³⁹.

Nizami bu poemanın yazılması haqqında Kinayə ilə deyir: “Çünki başqa şairlər (Ə.Firdovsi) bu barədə yaxşı söz deyə bilmədilər, ona görə də Körpə Arslanın göstərişi gələn kimi mən də Süleymanın qapısında yer açmağa yollanan bir quş tək oraya uçdum”⁴⁰.

Zərrinkub bu poema haqqında yazır: “Nizami Gəncəvi”, “Yeddi gözəl” dastanını Marağanın hakimi Körpə Arslan şahın sifarişi ilə nəzmə çəkmişdir. Onun əsl adı Ətabəy Əlaəddin Məhəmməd olmuşdur. Səlcuqilərin son şahı III Toğrul, Bөрküyarıq adlı olan uşağını tərbiyə etmək üçün ona tapşırılmışdır. Azərbaycanın hakimi olan bu yeni Atabəy, Atabəy İldəgiz adı ilə hakimiyyətə sahib olmuşdur⁴¹.

O əsrin tarixçisi Ravəndi Körpə Arslanın haqqında danışarkən “Marağanın hakimi Əlaəddinin adil şah olduğunu göstərir”⁴².

“Yeddi gözəl” Bəhram Gur dastanı ilə başlanır. Yezdəgerdin uşaqlarının sağ qalmaması səbəbindən münəccimlərin məsləhətilə Bəhramı Ərəb şahı Nemana tapşırırlar ki, Yəmən ölkəsində Neman oğlu Münzərlə birlikdə bu şahzadənin təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olsun. Zərrinkub bu barədə deyir: Hərçənd Yezdəgerd Nemana, Bəhramdan savayı başqa uşaqlarını tapşırırsa da əslində onun uşaqlarına ayrı bir ölkədə təlim-tərbiyə keçilməsinə heç ehtiyac da olmamışdır. Neman və Münzər Hiranın şahları imişlər və Yəmən də o zamanlar İrannın müstəmləkəsi deyilmiş. Bununla

³⁹ Yənə orada, s.812

⁴⁰ Yənə orada, s.626

⁴¹

پیرگنجهدرجستجویناکجاآباد، عبدالحسینزریںکوب، انتشاراتسخن، چاپ
1372، اول، سال، s.135

⁴² Yənə orada, 347

belə, o vaxtlar Nizamidən əvvəlki dövrlərdə mövcud xalq rəvayətlərində Yəmən İranın müstəmləkəsi kimi verilmişdir. Hətta Firdovsi Neman və Münzərin ölkəsini “Yəməən” adı ilə qeydə almışdır⁴³.

Bu barədə Seyyid Cəfər Şəhidi yazdığı “Süheyli Bəhrami və Ədimi Yəmən” adlı məqaləsində qeyd edir: “Çox güman ki, Nizami bu poemasını yazarkən Təbərinin “Tarix” əsərində verilən iki rəvayətə istinad etmişdir. Hira şahlarının arasında Neman adlı iki şah olmuş, onların oğlanlarının adı da elə Mənzər olmuşdur. Onlardan biri miladın V əsrində Hirada hakim olmuş, Neman Əvərin oğlu Mənzər adı ilə məşhur imiş. İkincisi də Münzərin oğlu Neman olmuşdur. Lakin əcdadı Əbuqabus imiş və 505-ci ildə Xosrov Pərvizin fərmanı ilə onu öldürdülər. Beləliklə bu adam, Bəhrami ona tapşırıqları Neman deyil. Buna görə də “Yeddi gözəl”də adı çəkilən Neman, Neman Əvərdir ki, Kiristən Sənin yazdığı “Sasanilər dövründə İran” adlı kitabında onun haqqında məlumat verilmişdir”⁴⁴.

Əlbəttə, Nizami həmin “Yeddi gözəl”in başlanğıcında peyğəmbərin meracı barədə yazdığı şeirdə yeddi rəng ilə yeddi ulduzun arasında olan əlaqələrə işarə edir. Ayı, göy rəng Ütaridi gümüş, Zöhrəni ay işığı rəngdə, Bəhram ya Merkuriyə al rəngdə, Keyvan ya Zöhəli (Saturnu) və Ülkər ulduzunu bur ya səndəl ağacı rəngdə tanıtdırır⁴⁵.

Üçüncü fəslin beşinci yarımfəslili **“İskəndərnamə” İran tədqiqatlarında** adlanır.

Nizami Gəncəvinin “İskəndərnamə” əsərinin yazılıb sona çatma tarixi haqqında bir sıra uyğunsuzluqlar var. Zəbihollah Səfa bu barədə yazır: “Bu ixtilaf ona görədir ki, Nizami bu məsnəvisində iki-üç dəfə fikrini dəyişmişdir”⁴⁶.

Məhəmməd Moin yazır: “Britaniya muzeyinin kitabxanasında “İskəndərnamə”nin üç nüsxəsi vardır ki, burada onun sona çatma tarixi haqqında üç növ tarix qeydə alınmışdır:

1- hicri 597-ci ilin Məhərrəm ayının IV günü

⁴³ Yenə arada, s.137

⁴⁴ 1372, اول، سال، چاپ 2 مقالاتکنگرهسده، کوششمنصورثروت، ج مجموعه، s. 363

45

کلیاتنظامیگنجوی، مطابقنسخهدستگردی، پرویزبابایی، انتشاراتنگین، s. 625، چاپسوم، مقدمه

تاریخادبیاتدرايران، ذبیحاللهمفا، جلد دومتهران، چاپاول، سال 1336، s.80

2- hicri 590-cı ilin Əyar (xordad) ayının X günü

3- hicri 599-cu ilin Əyar ayınınX günü

Lakin onun yazılıb qurtarma tarixi 1202-ci (hicri 599-cu il) ilin doğru olduğu nəzərə çarpır⁴⁷.

Bu poema təqribən 10500 beytdən ibarətdir, Əruzun “Mütəqaribi Məsəmməni Məqsur” bəhrində yazılmışdır. “İskəndərnamə” iki hissəyə bölünür:

1- “Şərəfnamə” - 6800 beyt.

2- “İqbalnamə” - 3680 beyt.

Vahid Dəştgerdi “İqbalnamə”nin müqəddiməsində və “Gəncineye Gəncəvi”də bu məsnəvini Məlik İzzəddin Arslan Səlcuqiyyə həsr edildiyini qeyd etmişdir. O yazır: “Şərəfnamə” Məlik Nüsrətəddin Cahən Pəhləvanın adına yazılmışdır. Katiblər bu beytdə İzzəddini, Nüsrətəddinə dəyişiblər. Amma onun “İqbalnamə”sində bu işi yadlarından çıxarıb, elə İzzəddin öz yerində qalmışdır.

Dissertasiyanın “Nəticə” hissəsində isə ayrı-ayrı fəsillərdə irəli sürülən fikir və mülahizələr, elmi-nəzəri müddəalar ümumiləşdirilmişdir. Hər şeydən əvvəl Nizami Gəncəvi və onun əsərlərində bir sıra məsələlərə diqqət yetirmək lazımdır ki, bu məsələlərdən biri də Nizaminin hər bir əsərinin özünəməxsus tarixi, ictimai və fəlsəfi məqsədinin olmasıdır. Əlbəttə, bu əsərlərin hər biri tarixi, ictimai və fəlsəfi baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bunu daha aydın dərk etmək üçün aşağıdakı misallara diqqət yetirməyimiz vacib olardı. Belə ki, yazıçı VI əsr İranda baş verən əhəmiyyətli hadisələrindən biri kimi onun mədəni fikir sahəsində ərəblərdən üstün olması fikrini irəli sürür. Çox ehtimal ki, Nizaminin İslamdan qabaqki tarixi dövrdən bəhs etməsi də Firdovsi kimi, bir növ ərəblərə qarşı müqavimət istəyindən irəli gəlir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı elmi məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır:

1. Mənaya bağlı səslər // İran İslam Respublikası Pədoqoji Universitetin “Fərhəng və ədəb” jurnalı. 2009, səh. 59-71
2. “Şərəfnamə” müasir İran tənqidində // Filologiya məsələləri Bakı 2012, № 9, səh. 295 – 298
3. İran ədəbiyyatşünaslığında “İqbalnamə”nin tədqiq tarixindən. BDU, “Dil və ədəbiyyat”, Beynəlxalq elmi nəzəri jurnal, Bakı 2012, № 3(83), səh.154- 155

⁴⁷ تحلیل هفت پیکر، محمد معین، انتشارات دانشگاه تهران، کد 1338، چاپ دوم، سال 596

4. Nizami Gəncəvi müasir iran ədəbiyyatşünaslığında. BDU, “Dil və ədəbiyyat”, Beynəlxalq elmi nəzəri jurnal, Bakı 2015, № 1(93), səh. 199 – 201
5. Nizami Gəncəvinin həyatı və mühiti müasir İran tənqidində. BDU, “Dil və ədəbiyyat”, Beynəlxalq elmi nəzəri jurnal, Bakı 2015, № 4(96), səh. 159 - 165

РИЯЗИ МИРФЕРИДОУН СЭЙИДРОСТАМ ОГЛУ
НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ В СОВРЕМЕННОЙ ИРАНСКОЙ
ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

РЕЗЮМЕ

Диссертация на тему «Низами Гянджеви в современной иранской литературоведение» состоит из введения, трех глав, заключения и списка использованной литературы.

В «Введении» исследуются актуальность темы, объект исследования, цели и задачи, методологическая основа исследования, научная новизна, теоретическая и практическая значимость и структура исследования.

Первая глава «Основные направления новой эры иранских исследований Низами», где рассматривается история исследований Низами в современной Иране, его жизнь и окружающая среда в современных иранских исследованиях, иранские исследователи творчество Низами.

Вторая глава «Проблема Низами в иранских исследованиях». Здесь исследуются противоречивые проблемы связанные с творчеством Низами в иранских исследованиях, критическая иранских исследователей, субъективно относя.

Третья глава «Хамсе» в иранских исследованиях», где освещаются проблемы, связанные с «Хамсе» Низами: «Сокровищница тайн», «Хосров и Ширин», «Лейли и Меджнун», « Семь красавиц» и «Искандарнаме» в исследованиях иранских Низамиведов.

В заключении диссертации обобщены научные взгляды и выводы иранских Низамиведов.

RİYAZİ MİRFERİDOUN SEYİDROSTAM OGLU

NIZAMI GANJAVI IN THE MODERN IRANIAN LITERARY CRITICISM

SUMMARY

This scientific thesis consists of the introduction, three chapters, conclusions and the list of applied literature. The main goal of the thesis is to investigate the views of Iranian scholars about Nizami Ganjavi's creativity

In the "Introduction" are investigated the actuality of the subject, the development of the subject, the object of the research, goals and objectives of the research, the methodology basis of the research, the scientific innovation of the research, the theoretical and experimental importance of the research, approbation and publication of the research and the structure of the research.

The first chapter is called that "The main directions of the new era Iranian Nizami studies". Here are investigated the history of of Nizami studies in Iran, he life and environment of Nizami Ganjavi in contemporary Iranian studies, Iranian researchers about Nizami Ganjavi's creativity and so on. issues.

The second chapter is called that " The problem of Nizami in Iranian studies". Here are investigated the controversial problems with N. Ganjavi in Iranian studies, the critical attitude to Iranian researchers, the attitude of the Iranian researchers of Nizami studies towards Nizami problem and so on. issues.

The third chapter is called "'Khamsa" in Iranian studies". Here are investigated the problems of "The treasure of secrets", "Khosrow and Shirin", "Leyli and Majnun", "Seven beautiful" and "Iskandarnama" in Iranian studies and so on.

At the conclusion of the thesis are summarized the Iranian scientists' valuable scientific opinions and scientific conclusions about Nizami Ganjavi's creativity during the investigation.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

РИЯЗИ МИРФЕРИДОУН СЭЙИДРОСТАМ ОГЛУ

**НИЗАМИ ГЯНДЖЕВИ В СОВРЕМЕННОЙ
ИРАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ**

**5716.01 – Азербайджанская литература
5718.01 – Мировая литература (иранская литература)**

АВТОРЕФЕРАТ

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии**

Баку – 2017

Çapaimzalanıb:

Format: 60x84 1/16. Tiraj: 100. Sifariş №

«Mütərcim» Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi

Bakı, Rəsul Rza küç., 125

tel./faks 596 21 44

e-mail: mutarjim@mail.ru